

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

INFORME DE LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA AL VOLTANT DE LA DECLARACIÓ DE LES "CORREGUDES DE BOUS" I ELS "BOUS AL CARRER" COM A PATRIMONI CULTURAL IMMATERIAL PER PART DE LA GENERALITAT VALENCIANA

Comissió redactora:

Antonio Ariño Villarroya

Adela Cortina

Gil Manuel Hernández i Martí

Josep Montesinos

Rafael Narbona Vizcaino

Preàmbul

El dia 14 de març de 2012 va arribar al registre de la Universitat de València un escrit de la directora general de Patrimoni Cultural, Marta Alonso Rodríguez, mitjançant el qual se sol·licitava un informe sobre "les corregudes de bous" i els festeigs tradicionals coneguts com "bous al carrer", a fi de tramitar la seua possible declaració com a Bé d'Interès Cultural Immaterial, d'acord amb el que disposa l'art. 27.5 de la Llei 4/98, d'11 de juny, de Patrimoni Cultural Valencià. En l'escrit s'acompanya una còpia de la Resolució de 20 de febrer de 2012, de la Conselleria de Turisme, Cultura i Esport, per la qual s'incoa l'expedient de declaració d'aquests espectacles i festeigs com a bé d'interès cultural immaterial.

Aquesta petició, doncs, sol·licita una valoració per part de la Universitat de València en un doble sentit que convé tenir present de manera explícita en l'elaboració de l'informe:

- a) Es tracta del reconeixement d'aquestes pràctiques i manifestacions com a Patrimoni Cultural Immaterial, és a dir, se'n sol·licita la "salvaguarda" com a pràctiques **vives**.
- b) Se sol·licita a més aquest reconeixement per a **totes** les manifestacions incloses en les denominacions genèriques "corregudes de bous" i "bous als carrer", a tota la Comunitat Valenciana i en totes les modalitats i diversitat de pràctiques que aquelles inclouen.

Aquest informe s'estructura en 3 parts: la primera examina el concepte i les característiques del patrimoni cultural immaterial, d'acord amb la Convenció de la UNESCO, instrument bàsic regulador; la segona, presenta uns apunts sociohistòrics sobre les manifestacions taurines a la Comunitat Valenciana; la tercera, s'ocupa de testimoniatges i documents materials en què s'expressa la cultura relacionada amb el bou; i finalment, en les conclusions, es presenta el dictamen sol·licitat.

PART I EL CONCEPTE DE PATRIMONI CULTURAL IMMATERIAL

En la dècada dels anys vuitanta del segle passat, en la UNESCO es va començar una reflexió sobre els béns culturals intangibles que va culminar en l'aprovació de la **Salvaguarda de la Cultura Tradicional i Popular** el 1989. D'aquest document cal destacar dos aspectes: a) la utilització del terme **salvaguarda** (perquè es refereix a pràctiques vives) i no el de conservació (que es refereix als objectes tangibles que componen el patrimoni material), i b) la utilització –encara– de termes científicament molt problemàtics com "**tradicional i popular**".

En la dècada dels noranta, es va començar a introduir en el discurs especialitzat l'expressió "patrimoni immaterial", que no es convertirà en concepte, mitjançant una definició consensuada, fins a la **Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial** de París (17 d'octubre de 2003) de la UNESCO. Espanya va ratificar aquesta Convenció l'any 2006.

D'acord amb aquesta Convenció, s'entén per patrimoni cultural immaterial "els usos, les representacions, les expressions, els coneixements i les tècniques –juntament amb els instruments, els objectes, els artefactes i els espais culturals

que els són inherents– que les comunitats, els grups i en alguns casos els individus reconeguen com a part integrant del seu patrimoni cultural. Aquest patrimoni cultural immaterial, que es transmet de generació en generació, és recreat constantment per les comunitats i grups en funció del seu entorn, la seua interacció amb la natura i la seua història, i infon un sentiment d'identitat i continuïtat que contribueix a promoure el respecte per la diversitat cultural i la creativitat humana. A l'efecte d'aquesta Convenció, s'ha de tenir en compte únicament el patrimoni cultural immaterial que siga compatible amb els instruments internacionals dels drets humans existents i amb els imperatius de respecte mutu entre comunitats, grups i individus i de desenvolupament sostenible”.

Aquesta definició –que com hem comentat va ser el resultat d'un ardu treball de consens internacional– permet constatar que la identificació d'una pràctica cultural com a bé immaterial digne de salvaguarda no deixa de ser problemàtica per diverses raons:

- Es tracta de pràctiques **vives** (sotmeses a una doble lògica: permanència i transformació).
- Han d'expressar **significats i valors** col·lectius **compartits**.
- Han de tenir un profund **arrelament** en la comunitat.
- Han de ser portadores de **dimensions estètiques, polítiques** (creació de cohesió social) i **morals** (respecte a les normes de l'ordenament jurídic contemporani i al desenvolupament sostenible).
- Comporten també una dimensió **material** (objectes, artefactes i espais).

PART II PERSPECTIVA SOCIOHISTÒRICA

Encara que en aquest apartat no es pretén fer una síntesi de les aportacions realitzades per la historiografia i les ciències socials al coneixement de les corregudes i de les festes populars de bous, cal presentar-ne almenys un estat de la qüestió. En el camp de la historiografia, hi ha encara un cert debat sobre si la prioritat pertany a les festes cavalleresques o als sacrificis populars (Felipe Pedraza, 1998; Antonio García-Baquero González, Pedro Romero de Solís, 2003).

Sembla indubtable que van coexistir diferents variants a diferents llocs, que van seguir evolucions disperses. Ací es presenten les dades més fiables referides a la ciutat de València i a la Comunitat Valenciana.

En el camp de l'antropologia, se n'ha fet abundant recerca, una de tipus més concisament etnològica (descriptiva) i una altra de més antropològica, tot ocupant-se però de la interpretació dels significats immanents a la festa. Entre els diferents autors que cal citar destaquen: Manuel Delgado, Julian Pitt-Rivers, G. Serrán Pagán i G. Marvin.

Els jocs amb bous van estar extraordinàriament difosos entre les riberes de la Mediterrània des de l'Antiguitat. Les esteles micèniques o la decoració dels vasos ibèrics reproduïen una iconografia inconfusible, molt vinculada a la mitologia i a les celebracions de tota mena, inspirades bé en creences religioses bé en exercicis d'ensinistrament bèl·lic. Els cruels espectacles de lluita entre animals de diferent espècie, o entre aquests i homes armats, són característics de la civilització romana, concebuts ja llavors com a espectacles de masses, orquestrats pels poders públics amb finalitats polítiques.

Les pràctiques taurines estan també registrades en la documentació escrita dels arxius valencians. De l'època islàmica amb prou feines en conservem testimoniatges i les notícies del segle XIII no es pronuncien sobre això. Hem d'esperar que el poder local, articulat a través dels jurats i del Consell, siga capaç d'adoptar i gestionar les seues decisions de govern per trobar testimonis fefaents dels jocs amb toros en els arxius.

De fet, hem d'esperar fins a l'estiu de 1373 per atestar-ne documentalment la realització. Una primera notícia s'inclou entre les novetats cerimonials, llavors introduïdes, per organitzar l'entrada del príncep Joan (duc de Girona, futur Joan I d'Aragó) i la seua muller Mata d'Armanyac. Llavors els carnisers van proporcionar uns bous "per fer joch ab aquells i fer matar aquells per monters" al lloc designat pels jurats.

La comptabilitat municipal permet comprovar que el 31 d'agost de 1373 va ser mort un únic bou al mercat de València mitjançant els jocs previstos per a solaç del duc i la seua muller. L'acte, lúdic i sagnant, va ser concebut perquè uns munters donaren mort al bou davant l'hereu de la corona (CARRERES, p. 30 i 35). Tots els

indicis apunten que aquests espectacles no eren nous, i de fet Ramon Muntaner associa el joc amb toros a la coronació d'Alfons IV a la Saragossa del 1328 (MUNTANER, cap. 293-297).

És conegut el gust de Joan I pels jocs taurins, reiterats a València durant la seua visita al novembre de 1392, quan el Consell es va fer ressò que “sia cert que'l senyor rei s'agrada i pren plaer de tal joch”. De nou gràcies a l'exhaustiva comptabilitat municipal sabem que en aquella ocasió el joc taurí consistia en l'“acaniçament de toros” (CARRERES, p. 60 i 63). També a Vila-real (1375) s'ha exhumat un document en què es parla de “córrer i acanyar bous” pel recinte de la vila (Doñate, 1982).

Les notícies sobre aquest tipus de jocs, sense que siguin excessives, són presents sempre en aquestes ocasions. En tots els casos és la presència reial la que desencadena un protocol ciutadà, que entre diferents actes, solia incloure els jocs taurins. Crida l'atenció que l'espectacle no estiga associat als segles XIV i XV a la celebració pròpiament dita de les festes locals. Ni el Nou d'Octubre, ni Sant Jordi, ni el Corpus Christi, ni l'Àngel Custodi, ni la celebració de Sant Vicente Ferrer, van donar ocasió per organitzar aquesta mena de jocs, malgrat el carregat programa de festeigs i actes alegres als segles medievals. La documentació valenciana medieval fa palès que els jocs amb bous estan completament associats a la presència règia a la ciutat de València. Només quan el rei o el seu hereu són a la ciutat, aquesta organitza els jocs amb bous, després de realitzar els habituals torneigs i competicions entre cavallers. Potser l'única excepció siga una prova indirecta que demostra la validesa d'aquesta tesi: al juliol de 1412 el Consell va organitzar una “gran festa de corre bous, e sien correguts thoros e bous, per mils festivar lo novell goig”, després de tenir notícia de la declaració realitzada a Casp, en la qual es presentava com a rei Ferran I de Trastàmara i s'acabaven dos anys d'interregne (1410-1412). El 31 d'agost de 1412 es va pagar el preu de dos “toros braus” comprats a Sueca “per córrer e acaniçar aquells ab altres en lo mercat de la ciutat, per mostrar i fer festa i jocunditat de la loable declaració de nostre rey e senyor en lo castell e vila de Casp” (CARRERES, p. 75).

En el mateix sentit, la documentació permet comprovar com Alfons el Magnànim, l'infant Pere de Portugal, Joan II, Ferran el Catòlic, Carles I i Felip, van ser complimentats amb espectacles taurins per la ciutat. Tanmateix, ni el papa Benet

XIII ni el cardenal Roderic de Borja van ser homenatjats d'aquesta manera, com tampoc no es va celebrar amb bous l'elecció papal de Calixte III o d'Alexandre VI. Els bous estan vinculats exclusivament a la presència de la monarquia a la ciutat com a part de tot un complex programa d'actes que preveu el govern ciutadà.

Els bous són correguts, "acarnissats" i acanyissats, "bous correguts i acanyissats en lo mercat". La llarga estada d'Alfons el Magnànim a València, acompanyat de tota la cort, va donar lloc a nombrosos espectacles taurins, amb "bous o toros, bous e novillos", tants que el 1426 la seua carn no solament va ser venuda al mercat, com era habitual per eixugar una mica les despeses de la hisenda municipal, sinó que va ser regalada als galiots del port, i una altra gran quantitat va ser llençada al riu perquè es trobava en mal estat (CARRERES, 1925, p. 106 i 108).

El sentit d'aquests jocs amb bous queda meridianament plantejat en el pregó ordenat per la ciutat de València el 1481:

"Ara oiats que us fan saber els magnífichs justícia e jurats de la insigne ciutat de València a tothom en general e a cascú en special, que per més festivar e honrar lo felicísimo adveniment de la magestat del senyor rey e de la serenísima e excel·lentíssima senyora reyna en aquesta insigne ciutat de València és stat delliberat córrer i canyizar toros e bous en lo mercat de la dita ciutat ..." (CARRERES, p.160).

Idèntica justificació es proporciona el 1542, quan es va produir la visita de Carles I i el seu fill, el príncep Felip (futur Felip II), que va donar a l'organització del festeig "per servey de la cesàrea magestat de l'emperador y rey, nostre senyor, y del serenísimo senyor príncep, fill d'aquell" (CARRERES, p. 251).

La delimitació de la plaça del mercat com a espai dels jocs amb bous no va ser casual. Allí s'erigia amb fustes una tribuna amb sostre, "cadafalch o naia", amb el propòsit de procurar seient al monarca, als seus principals acompanyants, als oficials reials i als magistrats locals, que visualitzaven còmodament els torneigs de cavallers i les seues competicions, i la desfilada dels gremis amb els seus balls i entremesos. Segons s'indica, els "cadafals ... foren fets per rahó d'acanyisar bous ... davant los dits senyor rey i reyna" el 1459. Amb anterioritat, la desfilada d'oficis, els torneigs i els jocs en general es realitzaven a la rambla, fora de la muralla i davant el portal dels Serrans, de manera que la construcció d'aquestes graderies efímeres al costat del mercat hi va desplaçar bona part de les activitats previstes

en el protocol tradicional. El 20 de setembre de 1472 un “Cadafalch de tres cubertes” es va enfonsar pel pes del públic que s'hi havia enfilat per veure els bous del mercat, i a conseqüència d'això van morir dotze persones i va haver-hi innombrables ferits. Melcior Miralles, el capellà d'Alfons el Magnànim i cronista de la ciutat de València, exclama en les seues anotacions manuscrites: “Guastas, poble de València, totes les cuoses voleu veure, a molts costa lo mal plaer dels bous!” (DIETARI DEL CAPELLÀ).

Una altra excepció en l'organització municipal de jocs amb bous és del 1492. Mai una victòria militar del monarca no s'havia festejat d'aquesta manera, però la caiguda de Granada va constituir una ocasió suficient per fer-ho (CARRERES, p. 178). D'ara endavant, els triomfs militars de la monarquia seran celebrats, també, amb bous.

Aquests jocs amb bous consistien en diferents diversions competitives, entre les quals van destacar les protagonitzades pels cavallers. No obstant això, no van quedar fora de programa les baralles d'animals i especialment l'assetjament dels bous amb gossos llebrers, aquissats convenientment contra el brau. En realitat, els cavallers es dedicaven a una mena de relloneig brutal basat a allancejar l'animal, generalment a clavar-li canyes, cosa amb què es demostrava el domini de la muntura i l'habilitat guerrera i cinegètica, evidentment de risc, que permetia demostrar la perícia i vanar-se de valor davant el monarca, la cort, les dames, els oficials de tota índole i, per descomptat, el poble pla. En ocasions, també hi participaven peons o subalterns per demostrar habilitats acrobàtiques davant els bous, moltes vegades amanit amb un acarnissament nociu, especialment quan es traslladaven els animals fins a la plaça, servint-se de tot tipus d'elements punxants durant aquests “correbaus”, la qual cosa permetia l'autoafirmació de l’“anònim intrèpid popular”. El 22 de desembre de 1425, durant l'estada d'Alfons el Magnànim, els jocs amb bous realitzats al Real van donar motiu a la participació de molta gent del poble, que van ser rebolcats pels bous, “de què el senyor rey hac molt gran plaer, en especial del fadrí de Preycadors (convent)”. El 5 de març de 1459, per homenatjar Joan II, el Consell va posar a lluitar un bou amb lleons, “e estech tot lo dia que·ls leons no·l mataren”. Després, un jueu astut es va barallar amb el lleó, protegit per una bóta de fusta i armat amb un punxó. Finalment, el toro va ser indultat (DIETARI).

No obstant això, durant tota l'època medieval a la ciutat de València els bous són una festa aristocràtica en què només participa passivament el poble mitjançant la contemplació del lluïment de l'honrós cavaller. Aquests jocs constitueixen un entreteniment i un ensinistrament cavalleresc, una mena de "caça del bou" en un recinte tancat, que s'allargava durant tres o quatre hores fins que la bèstia coberta de ferides es desplomava exhausta (LADERO, pàg.140-144).

Córrer bous sembla un costum aragonès, castellà i andalús, perquè a Daroca, Cuéllar o Sevilla es corrien bous durant les festes de sant Joan al segle XV. Els bous "encubillados", "encohetados", "de fuego", "de ronda con júbilo" –o simplement "chamuscados", com deia Quevedo– "debieron estar de moda en Aragón durant los siglos XVI i XVII", segons les cròniques que en fan els viatgers (Sánchez, 70).

No se'n troba cap referència a la ciutat de València –però, com ja hem comentat, sí que apareixen a Vila-real ("acanyisar bous")–, i cal esperar fins al 1791 per trobar les corregudes de jònecs i de bou solt per la vila vinculades a les festes patronals de la Mare de Déu de Gràcia (això sí, recurrent al subterfugi de matar l'animal en la carnisseria per eludir les normatives abolicionistes de Carles III) (Doñate, 1982: 210).

A partir dels precedents comentats, el fenomen més interessant és la generalització dels festeigs taurins a la València moderna: de la celebració esporàdica es passa a un espectacle freqüent. Al segle XVI, es va aprofitar la multiplicació d'ocasions que proporcionava la monarquia. Pilar Monteagudo ha assenyalat que, als segles XVI i XVII, la celebració a València dels natalicis a la casa reial va incorporar les corregudes de bous, sufragades pels jurats i la Junta de Murs i Valls, i fins i tot que els beneficis obtinguts ocasionalment eren dedicats a costejar un menjar especial per als pobres en aquella ocasió alegre, cas esdevingut el 28 de maig de 1567, per celebrar l'entrada d'Antonio Alfonso Pimentel com a virrei i capità general del Regne (MONTEAGUDO, p. 39 i 41). La dada puntual procedeix del *Llibre de memòries de la ciutat*, on es constata també com el 20 d'octubre de 1567 es va celebrar el naixement de la infanta Caterina amb bous; i també que, d'idèntica manera, es va festejar el restabliment de la salut de Felip II el 2 d'octubre de 1580. Igualment, les noces reials, sobretot les realitzades a València, van proporcionar noves ocasions d'aquesta particular tauromàquia. El cas de les esposalles de Felip III amb Margarida d'Àustria el 1599 n'és exemplar. I també el festeig de les segones

núpcies de Carles II el 1659, que tot i no celebrar-se a València, van proporcionar l'excusa per a una vesprada de bous (MONTEAGUDO, p. 52). De la mateixa manera, seguint la pauta introduïda després del festeig de la conquesta de Granada, els triomfs militars de la monarquia van ser també festejats amb bous fins al 1695 (MONTEAGUDO, p. 133).

L'èxit polític i popular dels jocs amb bous, introduïts per la monarquia medieval, i desenvolupat al màxim pels Àustria, encara aconseguiria una transcendència més gran. L'inicial espectacle preparat per la ciutat per a contemplació de la reialesa –que necessàriament havia de presentar-se a la capital del Regne de València amb la finalitat de jurar els furs i privilegis i ser reconegut legalment i legítimament com a genuïns monarques pels seus súbdits valencians– va calar en altres festes locals que fins llavors havien mancat d'espectacles taurins. Es pot comprovar com el festeig del Nou d'Octubre del 1538, 1638 i 1738 va comptar amb aquest arranjamant, quan antany el desconeixia (NARBONA, *El Nueve de Octubre*).

La monarquia borbònica va introduir nous paràmetres festius, que en principi van conciliar la tradició foral amb la modernitat il·lustrada. El 1702 es van programar bous per celebrar les nocces de Felipe V i això mateix va passar el 1738 amb les nocces de l'infant Carles, futur Carles III; i fins al 1709 es van programar bous en els natalicis de la casa reial (MONTEAGUDO, p. 25 i 43). En canvi, la substitució de l'entrada reial a València, característica de l'època foral, per la proclamació del rei, segons la pauta vigent a Castella des de l'edat mitjana, va comportar no solament el desplaçament dels tradicionals jocs a la plaça del mercat per una nova cerimònia, d'origen castellà, fonamentalment solemne i militar, que va eludir les corregudes de bous i les festes populars per evitar pertorbacions de l'ordre. La primera proclamació, datada el 1724, va introduir el nou model (MONTEAGUDO, p. 73 i 100).

L'absolutisme il·lustrat dels Borbó va simplificar el programa festiu i va reduir la participació popular en tots els àmbits, procurant que la despesa festiva fóra moderada i pacífica, és a dir, bandejant les tradicionals expressions populars que atemptaven contra el decòrum i els bons costums. El model cultural de la cort francesa, il·lustrada, enciclopèdica i racionalista, va maldar per bandejar els jocs amb toros per considerar-los bàrbars, sanguinaris i inadequats. La prohibició va venir de la mà de Carles III el 1771 i va tenir un doble efecte. D'una banda, va apartar els cavallers d'aquests jocs cruels, en intentar aquests imitar les maneres

cultivades (societat cortesana), però d'altra banda va donar pas al naixement de les figures populars del toreig a peu, i, en concret, a un nou heroi popular: el torero valent, aclamat pel poble pel seu valor i menyspreu del risc.

Malgrat la seua reiteració el 1805, l'èxit de la prohibició va ser efímer i pobre, tant com les condemnes espirituals previstes per als feligresos que assistiren als bous, incorporades en les butlles papals de Pius V el 1567 o de Gregori XIII el 1575, en les quals es considerava les corregudes com a "cosa del dimoni", a causa de la gran quantitat de morts, ferits i mutilats que provocava.

Resulta especialment paradoxal que, en aquest context de distanciament entre monarquia borbònica i pràctiques taurines (en el marc de les polítiques de modernització), es produïra l'aparició de la tauromàquia goyesca i la construcció de les primeres places estables de bous (Ronda, 1785).

Al segle XIX es formalitzen les pautes de la coneguda, des de llavors, com a "festa nacional", que experimenta una important transformació:

- un desplaçament de la base social (després que la pràctica taurina ha estat abandonada pels cavallers i criticada per la monarquia i la jerarquia eclesiàstica);
- un desplaçament cap a les places construïdes ex profeso per a un toreig regulat (en ocasions de fusta, però com més va més, a les grans ciutats, d'obra);
- la professionalització i formalització de la correguda, mitjançant el paper central dels toreros i les seues quadrilles.

En paral·lel es van mantenir diverses modalitats de bous al carrer, vinculats ja a festes patronals. Per bé que no serà fins a la segona meitat del segle XX, durant el franquisme, i molt més especialment a partir del 1975, amb la transició democràtica, que s'expandiran aquests festeigs associats a les festes majors i populars.

Durant el franquisme es va combinar la prohibició formal amb l'autorització pragmàtica per part de les autoritats governatives provincials i de les autoritats locals. Així, en els programes de festes es pot observar la inclusió d'actes que subreptíciament incorporen manifestacions taurines populars: "Exhibición de Ganado Vacuno", "Exhibición de los Elementos" o "Procesión de las Antorchas".

Ara bé, serà durant el procés de transició democràtica, paradoxalment, quan s'estenga a moltes poblacions la demanda de bous al carrer o bous per la vila com a paradigma de les “festes populars”, de participació oberta i lliure, enfront dels festeigs elitistes precedents. En trobem un exemple a Vila-real, on apareixen les primeres penyes l'any 1979 i en proliferen els anys successius.

El nombre d'aquestes modalitats “populars” no ha cessat de créixer en els últims anys, mentre que al mateix temps es produeix una caiguda de l'assistència a les corregudes de bous a les grans places urbanes.

Vista des de l'actualitat i des d'un punt de vista etnològic, la festa dels bous gaudeix d'un gran arrelament. Apareix, a més, molt lligada a les diverses celebracions del calendari festiu valencià¹, especialment durant les festes d'estiu. Córrer els bous va molt unit a tot un associacionisme popular, com ho proven la gran quantitat de penyes festives o explícitament taurines que hi ha disseminades arreu la geografia valenciana i que a hores d'ara es troben integrades i coordinades en la Federació de Penyes Taurines de Bous al Carrer².

L'estadística moderna permet una aproximació rigorosa a la implantació social i territorial d'aquestes manifestacions. En una exploració realitzada l'any 1988 per tota la Comunitat Valenciana es van registrar 2.400 festeigs taurins de caràcter tradicional (bous al carrer). A la província de València se'n van organitzar 1.106 i a Castelló, 1.103, i és en aquesta última província on proporcionalment hi ha una implantació més gran d'aquestes pràctiques (a Alacant únicament se'n van organitzar 191) (Ariño, 1988). El 2011, segons les dades aportades per la Conselleria de Governació, aquests festeigs havien passat a ser 6.070 (Castelló, 3.270 en 129 municipis; València, 2.167 en 112 localitats; i Alacant, 633 en 33 municipis)³.

Segons un sondeig realitzat per Gallup el 2002⁴, el percentatge de població interessada per les corregudes de bous se situava en un 31%. Tanmateix, les enquestes que han realitzat el Ministeri de Cultura i la Fundació Autor mostren que

¹ ARIÑO, A i SALAVERT, V (coord.) (2001): *Calendari de festes de la Comunitat Valenciana*, València, Fundació Bancaixa.

² <http://www.elsbouslanostrafesta.com/>

³ Segons la pàgina web de la Conselleria de Governació consultada al maig de 2012 “El festejo de 'bous al carrer', en cualquiera de sus modalidades, es un espectáculo muy arraigado en nuestro territorio. De hecho, en la Comunidad Valenciana se celebran unos 7.000 festejos de 'Bous al Carrer' al año, y solicitan este tipo de festejos más de 300 municipios”.

⁴ http://www.columbia.edu/itc/spanish/cultura/texts/gallup_CorridasToros_0702.htm

els assistents a les corregudes representen un percentatge molt inferior i en progressiva reducció. En concret, l'*Encuesta de Prácticas y Hábitos Culturales* realitzada el 2002-2003 dóna l'escarida xifra d'un 8,6% de població que ha assistit "alguna vegada als bous", i és una pràctica on predominen les persones d'edat madura i avançada i els homes sobre les dones⁵. Per comunitats autònomes, els percentatges més elevats de pràctica es donen a Navarra (25%), i a Castella-Lleó i Castella-la Manxa (19,2 i 17,7% respectivament). El percentatge per a la Comunitat Valenciana és d'un 7,4%, un punt inferior a la mitjana⁶.

Resulta palès, doncs, que cal diferenciar distints fenòmens:

- L'assistència a corregudes de bous a la Comunitat Valenciana és inferior a la mitjana de la població espanyola i clarament inferior a la de diverses comunitats: Navarra, les dues Castelles, La Rioja, Aragó, el País Basc i Andalusia, entre altres.
- Els bous de carrer han experimentat una ràpida expansió per imitació durant les tres últimes dècades. En aquest sentit, més que d'un profund arrelament històric, cal parlar d'una recreació i una difusió al caliu de la transformació de les modalitats festives populars a les festes majors contemporànies.

PART III PERSPECTIVA ARTÍSTICA, PATRIMONI MATERIAL I VALORS

"Gran parte del PCI posee en su manifestación cotidiana, un soporte de carácter material. ... Consideramos al objeto material como producto cultural, testimonio y documento, nacido del sentimiento colectivo de una sociedad" (*Plan Nacional de Salvaguarda del Patrimonio Cultural Inmaterial*, 2011).

El Plan Nacional para la Salvaguarda del Patrimonio Cultural Inmaterial, redactat a la darrereria del 2011, aborda les característiques que defineixen específicament el

⁵ <http://www.mcu.es/culturabase/cgi/axi>

⁶ <http://www.mcu.es/culturabase/cgi/axi>

patrimoni immaterial, però també subratlla, seguint la Convenció de la UNESCO, que aquest patrimoni immaterial s'expressa i s'objectiva necessàriament en suports de caràcter material: documents, partitures, cartells, textos, vestits, artefactes (per exemple, els jous per embolar), espases, estocs, banderilles, etc. Els “usos, les representacions, les expressions, els coneixements i les tècniques” que constitueixen el patrimoni cultural immaterial com a patrimoni viu s'expressen en els “instruments, els objectes, els artefactes i els espais culturals que els són inherents” (Convenció UNESCO). Hi ha sempre –en tota pràctica– una dimensió objectivada de la cultura. D'això tracta aquest apartat.

Els elements de la natura, de l'entorn de cada un dels grups humans, van ser elements màgics, objecte d'adoració, de veneració, *tòtem* i identificació del grup. Al seu voltant, l'ésser humà va construir tot un sistema de creences, símbols, formes de pensament, imatges, que tot plegat són elements que van conformar la cultura pròpia. Els animals són un d'aquests elements de referència magicodivina. I el bou, ateses les seues característiques físiques, de fortalesa, aspecte, feresa i alhora noblesa, és una d'aquestes icones representatives de molts grups i cultures.

Des del passat remot de la humanitat, les referències al bou són una constant en el seu reflex material, i textual quan es va inventar l'escriptura. Les primeres imatges de l'animal: símbol totèmic, déu, diable, guardià, font d'inspiració de llegendes, de poemes, festa i catarsi... són presents des de les pintures rupestres del paleolític superior. També en els cultures mesopotàmiques, reflectit en la plàstica, en l'escriptura i els mites, l'epopeia de Gilgamesh entre altres; el bou Apis a Egipte.

En els cultures de l'Egeu, en concret durant el bronze mitjà, la cultura minoica o cretenca, es realitzaven a les places dels seus palaus jocs rituals on homes i dones interactuaven amb el bou, saltant i retallant, en la denominada taurocatàpsia (*ταυροκαθάψια*), que ha deixat belles mostres plàstiques tant en la pintura mural com en la ceràmica, l'escultura i la glíptica. El bou per al sacrifici, de la Bíblia. El bou en els cultures clàssiques a Grècia, Plató en els Críties, el bou del laberint, el bou en els Treballs d'Hèrcules, el bou d'Europa. A Roma, sacrifici, *ludi*. El bou apareix en els monedes d'Arse (Arse-Sagunt), potser com a representació del déu riu, el bou és un dels motius de l'escultura ibèrica i d'altres pobles de la península,

celtes i celtibers⁷. L'edat mitjana també va reflectir en els seus textos i imatges la presència de l'animal. I en la nostra pròpia història, el bou dels Borja.

El bou ha continuat sent present en l'art plàstic, en la literatura, en els mites, en la festa fins als nostres dies. Creadors de la talla de Velázquez, Rembrandt, Goya, Sorolla, Benlliure, Picasso, Miró, Dalí, Botero, Miquel Barceló... n'han utilitzat la figura i les accions per mostrar el seu art.

Independentment de la funció de l'animal en cadascuna dels societats (divinitat, sacrifici, guardià...) és evident que se'ns ha preservat la seua imatge iconogràfica, els costums, els ritus, les llaors, els objectes... tota una infinitat d'elements culturals que reflecteixen distintes èpoques, diferents maneres de pensar, de sentir, de viure el món. Tot això forma part d'un patrimoni cultural que s'ha d'estudiar i mostrar.

Les festes taurines actuals, les corregudes de bous amb mort a la plaça, així com les diferents varietats dels denominats 'bous al carrer' són una pràctica consolidada al nostre entorn. Aquestes activitats, al llarg del temps, han generat una àmplia literatura tant en vers com en prosa, tant en cròniques com en novel·les. La cria de l'animal i el desenvolupament de la festa en totes les seues facetes ha generat un ric lèxic⁸, en resum un patrimoni lingüístic summament especialitzat. Al mateix temps, la plàstica, tant en pintura com en escultura i altres expressions, ens mostren els diversos moments de la seua activitat: el bou al camp, els trasllats, l'entrada en comitiva, les *suertes*, la festa... tot això a través de la pintura, l'escultura, el gravat, el dibuix, les arts audiovisuals...

Les manifestacions taurines també han creat els seus espais específics: des de les places improvisades fins a les places estables amb una certa continuïtat en allò que fa a programació o fires taurines; des d'un punt de vista arquitectònic, algunes places de bous són ben rellevants. També cal afegir la proliferació de museus taurins, on s'exhibeixen tota mena d'objectes i records relacionats amb el món del bou i el toreig, la indumentària taurina, les ramaderies, la premsa especialitzada, etc. És indiscutible, doncs, la dimensió patrimonial material de l'univers que gira al voltat de les corregudes de bous i dels bous al carrer.

⁷ Xapa, 1984; Llidó, 1998; Álvarez-Sanchis, 2003.

⁸ De Torres, 1989.

En suma, són nombrosíssims els testimonis històrics del costum, reflectits en multitud de tractats, obres, opuscles i tota mena de documents i estudis, que han acabat conformant un extens patrimoni arxivístic i bibliogràfic, al qual cal afegir el patrimoni artístic, ja que han estat també nombrosos els artistes que han pres la tauromàquia com a font d'inspiració, i més recentment el patrimoni fotogràfic i cinematogràfic, que recull gràficament la història del toreig del darrer segle. La cultura al voltant del bou, des dels múltiples punts que la defineixen, ha tingut un clar reflex en l'art de tots els temps i forma part de la història de l'art⁹. El reflex material de les activitats lúdiques i festives sobre el bou a través de l'art plàstic, del llenguatge, de la literatura, etc. forma part del patrimoni cultural que reflecteix aquest moment històric.

És per això que els elements del patrimoni cultural que es plasmen en la 'festa' han de ser catalogats, estudiats, museïtzats. I això és independent de la funció real del bou: com a element d'adoració, com a sacrifici, com a festa... L'apreciació eticomoral que cada societat fa de tots aquests aspectes és independent de la seua visió com a objecte artístic, d'estudi i reflex de l'acerv cultural. Hi ha elements, accions, costums de cultures passades que ens poden semblar execrables –i ho són–, però formen part de la història de la humanitat, i hem d'acostar-nos-hi com a objecte d'estudi, mentre que els seus aspectes materials i objectivats queden com a mostres d'un moment històric. És per això que el reflex artístic, material i documental del bou al llarg de la història és un patrimoni cultural de primera magnitud.

Amb tot, la recerca sobre els valors de les societats contemporànies, dins les quals s'insereix la societat valenciana, mostra que està creixent una sensibilitat, tant local com global, que somou els ciments de la legitimitat sobre la qual es basa l'art del toreig. Pel que fa als valors, Roland Inglehart¹⁰, un dels principals analistes de la societat contemporània, sosté que, d'una manera global i intergeneracional, s'està produint un progressiu gir des dels valors que ell anomena materialistes, basats fonamentalment en el benestar material i la seguretat personal, cap a uns

⁹ Autors diversos, 2011.

¹⁰ INGLEHART, R (1998): *Modernitzación y postmodernización. El cambio cultural, económico y político en 43 sociedades*, Madrid, CIS.

valors que defineix com “postmaterialistes”, que atorguen prioritat a la satisfacció de les necessitats socials i d'autorealització. Una dels conseqüències d'aquest canvi de valors és una major preocupació de les persones pels problemes mediambientals, pels drets civils o l'interès pels aspectes més socials, polítics, intel·lectuals i estètics de la vida. I, en aquest sentit, les expressions culturals que es basen a infringir violència o dany a altres éssers vius van quedant poc a poc en entredit. Així, es pot detectar que, especialment entre les generacions més joves, desagraden les manifestacions festives violentes a costa d'animals maltractats, com ha ocorregut amb les baralles de gossos o galls, la cacera de la guineu al Regne Unit o el maltractament d'aus o cabres en festes populars espanyoles. Tot i que la força del tòpic encara exalta una mena de violència exòtica i “atàvica” a Espanya, que es ven com un atractiu “singular” pel als turistes, creix el qüestionament d'aquestes pràctiques, que també s'estén a l'abandonament d'animals de companyia i que coincideix amb tota una sensibilitat que mira amb simpatia la protecció d'espècies protegides, com el linx, el llop, l'àguila o l'ós peninsular.

Efectivament, en un context de globalització accelerada s'estenen diverses sensibilitats responsables del progressiu canvi de legitimitat. D'una banda, la cada vegada més arrelada sensibilitat mediambientalista i conservacionista, mare dels moviments ecologistes i de protecció animal; d'una altra banda, l'expansió d'un humanitarisme pacifista, defensor dels drets humans i dels animals i amic d'una civilització on es fomenta l'empatia entre humans i éssers vius¹¹, i totes dues lligades a la creixent influència ètica, tant dels grans organismes globals encarregats de vetllar per aquests drets, especialment l'ONU i concretament la UNESCO, com d'una emergent societat civil global poc amiga de les expressions culturals violentes o denigradores de persones o animals.

IV CONCLUSIONS I DICTAMEN

L'exposició precedent permet elaborar una argumentació rigorosa sobre el dictamen que s'ha d'emetre. Recordem que se sol·licita un dictamen sobre si la totalitat de manifestacions incloses en les corregudes de bous i en els bous al

¹¹ RIFKIN, J (2010): *La civilización empática. La carrera hacia una conciencia global en un mundo en crisis*, Barcelona, Paidós.

carrer poden ser considerades patrimoni cultural immaterial de la Comunitat Valenciana.

El patrimoni cultural immaterial és un tipus de patrimoni molt peculiar perquè es refereix a pràctiques vives i dinàmiques, que han de ser compartides per una comunitat i que han de contribuir a la cohesió comunitària i respectar, si més no, els valors reconeguts en l'ordenament jurídic i els relatius al desenvolupament sostenible. D'altra banda, la Universitat de València, com a institució científica, ha de considerar especialment, no solament els aspectes artístics i històrics de les pràctiques que són objecte de consideració, sinó també, d'acord amb els seus Estatuts, els aspectes biològics, socials, polítics i morals.

1. Una condició necessària perquè una pràctica o un objecte siguen declarats béns culturals, amb les consegüents implicacions jurídiques i obligacions de salvaguarda per part de l'administració pública, és **la seua reiteració en el temps** (antiguitat) i la seua pertinença a un corpus diguem-ne "tradicional". Tanmateix, el fet només de la reiteració, per molt gran que en siga l'arrelament, la consistència i la continuïtat que puga tenir, no és un criteri suficient per catalogar la pràctica com un bé jurídicament rellevant, que ha de ser protegit per sobre d'un altre o uns altres.
2. Las pràctiques taurines inclouen manifestacions molt diverses, que han experimentat evolucions dràstiques en el temps; n'hi ha de relativament modernes entre nosaltres, com el bou embolat, que suposen un maltractament i una violència explícita envers l'animal que corre i passeja durant hores amb les boles de quitrà enceses al jou, mentre que és atiat pels carrers de la població. Tècnicament, si es declarara patrimoni cultural immaterial in toto, aquestes manifestacions hi quedarien incloses, tant les diverses modalitats actuals (amb independència del tipus d'activitat que es realitza amb els bous), com les passades, que algú podria pretendre restaurar en algun moment a l'empara de la lògica patrimonialitzadora.

3. També se sol al·ludir en defensa de la consideració com a bé cultural immaterial el fet de la participació massiva o el seu caràcter ritual, així com els beneficis econòmics que comporta. En els dos primers casos (participació social i caràcter ritual) podem trobar-nos de nou davant condicions necessàries, però no suficients (la difusió social d'un fenomen no li atorga cap valor moral); i en el segon, cal distingir, recordant Machado, entre valor i preu. Moltes activitats humanes proveeixen beneficis econòmics i, no obstant això, no estan protegides jurídicament, sinó que poden fins i tot ser perseguits per la llei els qui les practiquen.
4. Les corregudes de bous en plaça no presenten al nostre territori cap especificitat o singularitat que permeta adoptar-les com a emblema de la identitat valenciana (vegeu les dades estadístiques anteriorment referides); quant a la resta de variants de la tauromàquia popular, també resulta difícil mantenir la seua precedència i procedència valencianes i la continuïtat de la seua essència originària, per més que hi haja notícies molt antigues de festeigs populars amb bous. La pràctica de córrer bous al carrer està estesa en un àmplia àrea geogràfica. Així, encara que es puga pensar que el bou embolat té un caràcter específic valencià, atesa la quantitat de festeigs d'aquest tipus que avui es fan, cal recordar que es va estendre –i encara ho fa– per tres grans comarques aragoneses des de fa diversos segles. Com hem mostrat amb dades estadístiques, l'actual implantació a gairebé 300 pobles valencians és resultat de l'evolució experimentada en les últimes dues o tres dècades i presenta una gran asimetria entre províncies (a Castelló predominen els bous al carrer i les penyes; a València, les falles i les seues comissions; i a Alacant, les festes de moros i cristians i les seues comparses).
5. La Generalitat ha publicat una normativa reguladora ([Decret 24/2007, de 23 de febrer, del Consell, pel qual s'aprova el Reglament de festeigs taurins tradicionals a la Comunitat Valenciana](#), norma modificada pel [Decret 120/2010, de 27 d'agost](#), i desenvolupada per l'Ordre [d'1 de setembre de 2009](#)) “l'objectiu prioritari de la qual és garantir els drets, els interessos i la seguretat dels espectadors i participants, així com la

integritat dels animals”. Gràcies a aquesta legislació segurament han disminuït els contratemps i les lesions¹², però encara així cada estiu es repeteixen les notícies de ferits o fins i tot de morts. El 2011 va haver-hi més de 500 ferits i 3 morts. En aquestes manifestacions sempre hi ha un perill inherent per a la vida humana, raó per la qual es construeixen també recintes específics i es tanquen els espais per a la lídia.

6. Quant a la protecció de la integritat de l'animal, aquesta és absolutament impossible en les corregudes de bous, atesa l'existència del terç de vares, les banderilles i el sacrifici. Però, també en la majoria de modalitats del bou de carrer es donen pautes d'actuació que produeixen sofriment a l'animal, més clarament presents en el bou embolat. La violència sacrificial, i per tant el maltractament i la tortura, és un element indissoluble de la festa que, des d'una perspectiva contemporània, no pot ser inclosa en una declaració de bé patrimonial immaterial, per molt gran que en siga l'arrelament històric i la implantació social.
7. En suma, aquestes manifestacions que, com hem mostrat, han experimentat importants transformacions al llarg del temps –unes en el sentit de la moderació de les pautes violentes, però d'altres en canvi en el sentit de desenvolupar-les i exaltar-les– no poden ser considerades en conjunt com a posseïdores d'aquells valors culturals i ètics (no produir dany a un ser que pot gaudir de benestar) que han de caracteritzar els béns patrimonials en la societat contemporània.
8. Les manifestacions catalogades com a patrimoni cultural immaterial –afirma la Convenció de la UNESCO–, han de contribuir a la identitat i la cohesió del grup i han de ser expressió de valors comunitaris compartits. Al llarg de la història, alhora que una afecció intensa i extensa, també s'han reiterat les crítiques il·lustrades i les prohibicions (eclesiàstiques o administratives). La controvèrsia ha estat un element permanent d'aquesta festa, i per tant no pot mantenir-se l'existència de una unanimitat comunitària. Però, sobretot, en la societat

¹² El doctor Carlos Val-Carreres va publicar en el seu moment un interessantíssim article sobre “Las lesiones que se producen en la lidia del toro de fuego” (1979).

contemporània, la creixent difusió d'una mentalitat conservacionista, lligada a la crisi mediambiental i al progrés del concepte de desenvolupament sostenible, genera una fractura sociocultural que es mostra, entre altres pràctiques, justament en el tracte dispensat als animals en les festes i molt especialment als bous en les diferents modalitats de corregudes. El *conservacionisme* és justament un corrent sociocultural lligat al procés de patrimonialització –i es diferencia nítidament del conservadorisme– perquè no pretén reproduir el passat com a model ideal de vida, sinó preservar per al futur aquells béns que contribueixen al benestar i la qualitat de vida en un marc de drets socials i de respecte a la natura i els animals.

En conseqüència, es considera que **no escau** emetre un dictamen favorable a la declaració de les corregudes de bous i les festes conegudes com a bous al carrer com a patrimoni cultural immaterial, ja que les pràctiques referides, íntegrament, no reuneixen els requisits que estableix la Convenció de la UNESCO.

Al mateix temps, s'ha d'assenyalar que aquestes pràctiques han generat al llarg de la història un conjunt d'expressions **objectives** –lèxic, música, lleis, butlles i normatives, pintura i escultura, espais i places, cartellística, museus, escoles, revistes, etc.– que constitueixen la dimensió material d'aquestes celebracions i que en uns casos pel seu valor artístic i sempre pel seu valor documental han de ser preservats com a testimoniatge de maneres de vida passades que integren el nostre **patrimoni material**.

BIBLIOGRAFIA BÀSICA

AAVV (2011), *Tauromaquia. El toro en el arte*, Ed. Planeta.

AAVV (2010), *Vivan los toros*, Universitat de València.

Álvarez-Sanchis, Jesús, R. (2003), *Los Vettones*, Real Academia de la Historia, Madrid.

CARRERES ZACARÉS, Salvador, *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo reino*, Valencia, Imprenta Hijo de F. Vives Mora, 1925, vol. 2.

Chapa Brunet, Teresa (1984): *La escultura ibérica zoomorfa*, Ministerio de Cultura, Madrid.

De Torres, José Carlos (1989): *Léxico español de los toros*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Filología, Madrid.

DIETARI DEL CAPELLÀ D'ALFONS EL MAGNÀNIM, edición de Mateu Rodrigo Lizondo, València, PUV, 2011.

García-Baquero González, Antonio y Pedro Romero de Solís (2003) *Fiestas de toros y sociedad*. Actas del Congreso Internacional celebrado en Sevilla. Fundación de Estudios taurinos. Sevilla, 2003.

LADERO QUESADA, Miguel Ángel, *Las fiestas en la cultura medieval*, Barcelona, Areté, 2004.

Llibre de Memòries memòries de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de València (1308-1644), Valencia, Acció Bibliogràfica Valenciana, 1930, edición de S. Carreres Zacarés.

Llidó i Herrero, Joan (1998): *Huellas del espíritu en la Prehistoria Castellonense*, Pub. Univ. Jaume I- i Diputació de Castelló.

MONTEAGUDO ROBLEDO, Pilar, *El espectáculo del poder. Fiestas reales en la Valencia moderna*, Valencia, Ayuntamiento, 1995.

NARBONA, Rafael, *El Nou d'Octubre. Ressenya d'una festa valenciana*, València, Consell Valencià de Cultura, 1997.

Pedraza Jiménez, Felipe (1988), *Iniciación a la fiesta de los toros*. Editorial Edaf, S. L. Madrid.

<http://www.levante-emv.com/comunitat-valenciana/2012/03/23/meritos-culturales-bous-carrer/892003.html>

<http://plataformacarlespinazo.wordpress.com/2012/05/30/informe-sobre-los-festejos-taurinos-comision-de-promocion-cultural-del-cvc-mayo-2012/>

<http://www.aplausos.es/noticia/8437/Noticias/aumenta-10-n%C3%BAmero-festejos-populares-comunidad-valenciana.html>

http://www.gov.gva.es/lrportal/web/orgconselleria-de-gobernacion/bous-al-carrer?mn=nivel3s_2&up=nivel2s_4

<http://manueldelgadoruiz.blogspot.com.es/2009/12/traduccion-del-articulo-publicado-en.html>